

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑ εξετάζει τις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση την περίοδο 2009-2014 από κοινωνιολογική οπτική γωνία. Ειδικότερα, η μελέτη τοποθετεί την ανάλυση στο πλαίσιο της σχέσης εκπαίδευσης και κοινωνίας, που αποτελεί το κεντρικό ερώτημα της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης.

Το φαινόμενο της κρίσης δεν έχει οριστεί επακριβώς. Αναφέρεται κυρίως σε μια ρήξη και ασυνέχεια στις κοινωνικές σχέσεις και στη διάρθρωσή τους. Στην ανά χείρας μελέτη αναφερόμαστε κυρίως στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση, οι αρχές της οποίας τοποθετούνται στην αλόγιστη συμπεριφορά των ιδρυμάτων που σχετίζονται με οικονομικού τύπου συναλλαγές. Η συμπεριφορά αυτή εξέθρεψε την υποψία και την έλλειψη της εκατέρωθεν εμπιστοσύνης, που είναι απαραίτητη στις συναλλαγές, και εκδηλώθηκε αρχικά σε πτωχεύσεις χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Υπάρχουν βέβαια πολλοί λόγοι και αιτίες για την παρούσα κατάσταση. Θα αρκεστούμε όμως να πούμε εδώ ότι η εκδήλωση της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης ήδη από το 2008 σηματοδότησε μια σειρά αλλαγών στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα σε πολλά

κράτη. Στην Ελλάδα η εκδήλωση της κρίσης είχε πολλές δυσμενείς επιπτώσεις σε πολλά κοινωνικά πεδία. Η μελέτη των επιπτώσεων αυτών αποτέλεσε και αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο μελέτης θεωρητικά και μεθοδολογικά (βλ. για παράδειγμα Walby 2015).

Στην ανά χείρας εργασία μελετώνται οι επιπτώσεις της κρίσης από την άποψη των αλλαγών που επήλθαν στην εκπαίδευση σε μια σειρά τομέων οι οποίοι αφορούν την πρόσβαση, τη φοίτηση και την αποφοίτηση των σπουδαστών, όπως και σε αλλαγές που σχετίζονται με την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος από άποψη διοίκησης και ελέγχου. Στα κεφάλαια που ακολουθούν κατ' αρχάς εξετάζεται εάν η συμπεριφορά των πολιτών αλλάζει σε θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση έτσι όπως καταγράφεται σε μια σειρά από δείκτες που στοιχειοθετούνται από τα ποσοτικά δεδομένα τα οποία συλλέγονται από δημόσιους οργανισμούς. Τα στοιχεία καλύπτουν μια περίοδο μεγαλύτερη των δέκα ετών (2000-2013) για να επιτρέψουν τη συναγωγή γόνιμων και έγκυρων συμπερασμάτων. Κατά δεύτερον, στην έννοια «επιπτώσεις» λαμβάνονται υπόψη οι αλλαγές που εισήχθησαν από την εκπαιδευτική πολιτική την περίοδο που εξετάζουμε. Τα στοιχεία αναφέρονται και καλύπτουν την περίοδο 2009-2014, σε πλαίσιο όμως που καλύπτει και εξετάζει τάσεις και εξελίξεις πριν και μετά την προαναφερθείσα χρονική περίοδο. Οι αλλαγές στην εκπαίδευση επιπλέον αναλύονται και ερμηνεύονται σε δύο κεφάλαια, πρώτον από την άποψη της ορθολογικότητας –έννοια του Weber– και δεύτερον από την άποψη της ιδιωτικοποίησης. Στις επιπτώσεις της κρίσης συμπεριλαμβάνουμε και το κίνημα αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε και κάλυψε ζωτικούς τομείς της ζωής, δηλαδή μόρφωση, υγεία, τροφή, ένδυση και πολιτισμό. Το κίνημα αυτό εξετάζεται στο τελευταίο κεφάλαιο πριν από τα συμπεράσματα.

Συνοπτικά, υπό τον όρο «επιπτώσεις» εξετάζουμε πρώτα αν υπήρξαν αλλαγές στη συμπεριφορά των πολιτών στην εκπαίδευση με βάση τεκμηριωμένα ποσοτικά στοιχεία. Εν συνεχεία, εστιάζουμε στις πολιτικές που ασκήθηκαν στην εκπαίδευση και στις συνέπειες αυτών από διοικητικής και οργανωτικής πλευράς. Τέλος, διερευνούμε το κίνημα αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε εστιάζοντας στις σχετικές οργανώσεις και τις δράσεις τους. Το κίνημα αυτό δείχνει την αντίδραση των πολιτών αλλά και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών απέναντι στις φτωχοποιητικές και αποστερητικές επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης και των πολιτικών που ασκήθηκαν για την αντιμετώπισή της.

Η πρώτη αφορμή ενασχόλησης με το θέμα της «εκπαίδευσης σε συνθήκες κρίσης» δόθηκε από την πρόσκληση που μου απευθύνθηκε να συντάξω το 2011 τη λεγόμενη «επιστολή του μήνα» για τις ανάγκες της ιστοσελίδας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου διδάσκω. Την περίοδο εκείνη θυμάμαι ότι οι προβλέψεις για την ελληνική κοινωνία ήταν εν γένει δυσοίωνες και για τον λόγο αυτό έκλεινα την προαναφερθείσα επιστολή εναποθέτοντας τις ελπίδες μου και ταυτόχρονα κάνοντας έκκληση για την ανάπτυξη ενός κινήματος αλληλεγγύης ως ενός αξιοπρεπούς μέσου αντιμετώπισης των αποστερητικών επιπτώσεων της κρίσης. Αφού έγραψα την επιστολή, σχεδόν αυθόρμητα άρχισα να προσέχω τα δημοσιεύματα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης σχετικά με την αλληλεγγύη που εκδηλώθηκε στην ελληνική κοινωνία την ίδια περίπου χρονική περίοδο, αφού φαίνεται ότι εντέλει η σκέψη μου αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου «ρεύματος σκέψης» που εκδηλώθηκε ταυτόχρονα σε διαφορετικούς χώρους και με διαφορετικούς τρόπους. Η αλληλεγγύη ξεδιπλωνόταν και ρίζωνε σε πλέγματα σχέσεων προσφέροντας βοήθεια και

υποστήριξη στους «ανθρώπους που είχαν ανάγκη» από άκρη σε άκρη σε όλη την ελληνική επικράτεια, αλλά και σε άλλες χώρες.

Στη συνέχεια, η δεύτερη αφορομή ενασχόλησης με το θέμα του παρόντος πονήματος υπήρξε η πρόσκληση από Πορτογάλους συναδέλφους, οι οποίοι χρειάζονταν την οπτική ενός «γηγενούς» για την ανάλυση ενός μεγάλου πλούτου στατιστικών δεδομένων που είχαν επιλέξει και που αναφέρονταν στην εκπαίδευση στα κράτη της Νότιας Ευρώπης, ανάμεσα στα οποία και την Ελλάδα. Από τη μία η αλληλεγγύη, από την άλλη τα στατιστικά δεδομένα που εν πολλοίς έδειχναν διαφορετικά πράγματα απ' ό,τι περίμενε κάποιος, είχαν ως αποτέλεσμα να μας κρατήσουν επιστημονικά περιέργους για χρόνια συλλέγοντας ό,τι υλικό σχετικά με το θέμα μας υπέπιπτε στα χέρια μας και στην αντίληψή μας. Το υλικό αυτό θα χρειαστεί περισσότερα χρόνια, από όσο κράτησε η συλλογή του, για να αναλυθεί. Προς το παρόν όμως καταθέτω τα κείμενα που εκφράζουν έναν προβληματισμό σχετικά με την εκπαίδευση στην Ελλάδα σε συνθήκες «κρίσης» και που εστιάζουν περισσότερο σε δομικές αλλαγές.

Η τρίτη αφορομή προέκυψε από μια «αθώα» ερώτηση ενός ανώνυμου κριτή όταν έθεσε προς κρίση μια πρώτη εκδοχή της ερευνητικής έκθεσης στους Πορτογάλους συναδέλφους. Η ερώτηση του κριτή ήταν: «Τι εννοείτε στην πρότασή σας ότι, ενώ φαίνονται να αλλάζουν πολλά πράγματα στην εκπαίδευση, στην ουσία δεν άλλαξε κάτι ουσιαστικά και γι' αυτό οι ανισότητες στην εκπαίδευση οξύνονται λόγω κρίσης;».

Η ως άνω ερώτηση με έβαλε σε σκέψεις. Για εμένα ήταν αυτονόητο, είχα δει παρόμοιες εξελίξεις να συμβαίνουν και σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα, στην οποία είχα ζήσει πολλά χρόνια πριν. Για χρόνια, η χώρα αυτή ήταν σε «καθεστώς», μπορεί να πει κανείς, «θεσμικής

αναδιοργάνωσης» ή «αναδιαμόρφωσης», όπως ονομαζόταν. Η θεσμική αναδιοργάνωση περιλάμβανε μεταρρυθμίσεις στις οποίες υπεβλήθησαν σταδιακά οι δημόσιοι θεσμοί. Ο λόγος που εκφερόταν δημόσια για τις αλλαγές ήταν η βελτίωση της απόδοσής τους, από την άποψη αφενός μείωσης δαπανών και αφετέρου αύξησης της «αποτελεσματικότητάς» τους. Εντέλει όμως το κοινωνικό σύστημα και οι θεσμοί ακόμη και μετά τις αλλαγές λειτουργούσαν όπως και πριν, χωρίς δηλαδή να αλλάξει πραγματικά κάτι προς το καλύτερο για την πλειονότητα των πολιτών, οι οποίοι κλήθηκαν να πληρώσουν για υπηρεσίες, παραδείγματος χάρη, στην υγεία ακριβότερα απ' ό,τι πριν από τη μεταρρύθμιση του αντίστοιχου συστήματος και της διαφημιζόμενης μείωσης, ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα, που μας ενδιαφέρει εδώ, έγινε λίγο πιο περίπλοκο απ' ό,τι ήταν πριν στη δομή οργάνωσής του.

Θεώρησα λοιπόν τότε, πριν από χρόνια, ότι το κοινωνικό σύστημα άλλαζε για να υπάρχει κίνηση και προσαρμοζόμενο σε νέες καταστάσεις έδινε την εντύπωση ότι γινόταν καλύτερο, ενώ παρέμενε το ίδιο στα βασικά του στοιχεία, χωρίς όμως να είναι το ίδιο. Πέρα από το φιλοσοφικό ερώτημα τι θεωρείται όμοιο και τι ίδιο στην κοινωνία, το προαναφερθέν ήταν η γνώση που αποκόμισα από την εμπειρία μου ζώντας σε μια άλλη χώρα εκτός Ελλάδας, όπως προανέφερα, για αρκετά χρόνια, ώστε η εμπειρία μου να κατασταλάξει και να αποτελεί σήμερα ένα πεδίο από το οποίο αντλώ στοιχεία και για την παρούσα εργασία. Προσπαθώντας λοιπόν να δώσω απάντηση στην ως άνω ερώτηση, «τι εννοούσα όταν έλεγα ότι κάτι άλλαζε χωρίς να αλλάζει τίποτα», άρχισα να μελετώ πιο επισταμένα τις εκπαιδευτικές πολιτικές στην Ελλάδα στις συνθήκες κρίσης, που ασκήθηκαν από το 2009 κι εφεξής. Παρατήρησα, λοιπόν, με την περιέργεια του «νέου» σε ένα πεδίο, μιας και δεν είχα ασχοληθεί πιο

πριν τόσο αναλυτικά με την εκπαιδευτική πολιτική, ότι η αντιμετώπιση της κρίσης στην κοινωνία και στην εκπαίδευση εστιάστηκε σε δύο αλληλένδετους πυλώνες, πρώτον, περικοπές στη χρηματοδότηση, οι οποίες είχαν επίπτωση στις υποδομές, αλλά και στο ανθρώπινο δυναμικό, και δεύτερον, εισαγωγή μεταρρυθμίσεων, οι οποίες αφορούσαν τη διοίκηση και την οργάνωση της εκπαίδευσης σε πολλά επίπεδα, που ευελπιστούν για τη βελτίωση της διαχείρισης του εκπαιδευτικού συστήματος. Τις μεταρρυθμίσεις αυτές, σε ομιλία μου σε κάποιο συνέδριο, τις ονόμασα «παρεμβάσεις», διότι, κατά τη γνώμη μου, είχαν σκοπό να αλλάξουν τις σχέσεις εξουσίας στη διοίκηση και την οργάνωση της εκπαίδευσης. Παράλληλα, όμως, αλλάζουν και τη σχέση του θεσμού της εκπαίδευσης με την κοινωνία.

Σε σχέση με τη χρηματοδότηση παρατήρησα ότι εκτός από τις περικοπές προβλέπονταν και αυξήσεις για υπηρεσίες που πριν από τη μεταρρύθμιση είχαν προβλεφθεί οικονομικότερες λύσεις. Η αντίφαση αυτή μου έκανε εντύπωση, την οποία προσπάθησα να διαλευκάνω. Έτσι, έφτασα στο επόμενο θέμα της παρούσας εργασίας, που είναι το θέμα της ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης. Το θέμα αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να αναλύσω τι αλλάζει στην ελληνική εκπαίδευση, αλλά όχι μόνο εκεί, διότι η διαδικασία αυτή είναι κοινή και συνδέει εντέλει τις μεταρρυθμίσεις που γίνονται στην ελληνική εκπαίδευση με αυτές που έχουν γίνει σε άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ).

Με το θέμα που αφορά τις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση ασχολούμαι εδώ και αρκετά χρόνια. Καθ' οδόν λοιπόν μετατοπίστηκε, όπως είναι φυσικό άλλωστε, η εστίαση του σχετικού προβληματισμού από το ερώτη-

μα περί επιπτώσεων στο ερώτημα περί αλλαγών σε συνθήκες «κρίσης». Το κεντρικό αυτό ερώτημα περί αλλαγών στην εκπαίδευση αναλύεται στα επιμέρους κεφάλαια τα οποία συμπεριλαμβάνονται στον τόμο αυτόν και στα οποία τίθενται πιο συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, ώστε να απαντηθούν σε σχέση με την επιμέρους θεματική που εξετάζεται κάθε φορά. Για τον λόγο αυτό, η παρούσα εργασία αποτελεί, θα μπορούσαμε να πούμε, μια «σπονδυλωτή» μελέτη, καθώς περιλαμβάνει εστίαση σε διαφορετικές πλευρές ή πεδία της εκπαίδευσης και σε διαφορετικό επίπεδο. Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, επομένως, διαφέρει αναλόγως του θέματος που πραγματευόμαστε. Προς τον σκοπό αυτό το κάθε κεφάλαιο συζητά χωριστά τις έννοιες που χρησιμοποιούνται και θέτει τα δικά του ερωτήματα, και τα οποία αποπειράται να απαντήσει.

Η ανά χείρας εργασία αποτελεί, ως προς την προβληματική που εκφράζει, συνέχεια των προηγούμενων εργασιών μας και ιδιαιτέρως της εργασίας μας σχετικά με τη διερεύνηση των λειτουργιών της εκπαίδευσης στις προσεγγίσεις της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Οι προσεγγίσεις αυτές εστιάζουν στη σχέση εκπαίδευσης και κοινωνίας, και εξετάζουν τις κοινωνικές λειτουργίες σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό και πολιτικό επίπεδο (2008). Στην παρούσα εργασία οι προαναφερθείσες προσεγγίσεις λειτουργούν ως επιστημονικό υπόβαθρο που βοηθά στην ερευνητική εστίαση υπό μια οπτική γωνία. Η οπτική αυτή γωνία στηρίζεται επίσης σε αρχές της «θεμελιωμένης θεωρίας» (grounded theory approach) των Glaser και Strauss (1967), σύμφωνα με τις οποίες ένα φαινόμενο χαρακτηρίζεται από συνθήκες εντός των οποίων λαμβάνει χώρα, από στρατηγικές που υιοθετούν οι άνθρωποι για να αντεπεξέλθουν και από τις συνέπειες που επιφέρει.

Το πρωτογενές ερευνητικό υλικό αποτελείται από στατιστικά δεδομένα και πολιτικές για την εκπαίδευση, όπως εκφράζονται στη νομοθεσία. Το υλικό σχετικά με τις δράσεις αλληλεγγύης αποτελείται κυρίως από αποδελτίωση κειμένων και αναφορών, που εμφανίστηκαν στον Τύπο (έντυπο και ψηφιακό), από επιτόπιες επισκέψεις σε «δομές» αλληλεγγύης και συζητήσεις με εθελοντές. Οι ερωτήσεις όμως που τίθενται σε κάθε κεφάλαιο διαφέρουν σημαντικά διότι εξετάζουν διαφορετικές πλευρές του θέματος. Έτσι και το κάθε κεφάλαιο έχει, θα λέγαμε, το δικό του θεωρητικό πλαίσιο, όπως αναφέραμε και πιο πάνω.

Λόγω της φύσης του θέματος και του εύρους των δεδομένων, αλλά και λόγω της επιμονής μας όχι μόνο να περιγράψουμε τις αλλαγές που επήλθαν αλλά και να τις κατανοήσουμε, επανερχόμαστε στα ερευνητικά μας δεδομένα. Έτσι, μια μικρή επανάληψη μοιάζει αναπόφευκτη και ελπίζουμε ο αναγνώστης να δείξει τη δέουσα κατανόηση.

Ειδικότερα, η δομή του παρόντος τόμου έχει ως εξής:

Το δεύτερο κεφάλαιο, το κείμενο που ακολουθεί μετά την εισαγωγή, περιλαμβάνει την ερευνητική έκθεση η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος, που αναφέραμε και πιο πριν και που στόχευε να εξετάσει τις αλλαγές οι οποίες επήλθαν σε μια σειρά δεικτών που καλύπτουν την περίοδο 2000 έως 2013. Ο λόγος ήταν ότι οι τάσεις και οι αλλαγές σε αυτές γίνονται ορατές όταν συγκρίνονται τα ποσοτικά δεδομένα που αφορούν την περίοδο πριν από την εκδήλωση της «κρίσης». Οι ποσοτικοί δείκτες σχετίζονται με την εκπαίδευση τόσο ως προς την πρόσβαση, τη φοίτηση, όσο και ως προς την αποφοίτηση. Εν παραλλήλω, εξετάζονται δείκτες που συνδέουν τους αποκτηθέντες τίτλους σπουδών με την

απασχόληση και την ανεργία. Δεδομένης της ύφεσης στην οποία περιήλθε η ελληνική οικονομία, το εύρος των ποσοτικών δεδομένων είναι σημαντικό, καθώς δείχνουν τον συσχετισμό της εκπαίδευσης με άλλους θεσμούς, όπως είναι η εργασία, και τις επιμέρους επιπτώσεις ανά επίπεδο εκπαίδευσης στην ανεργία και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής πριν και μετά την εκδήλωση της «κρίσης». Επιπλέον, το κείμενο αναφέρει τις κύριες εξελίξεις στην ασκηθείσα εκπαιδευτική πολιτική. Στην πολιτική αυτή θα εστιάσουν τα επόμενα δύο κεφάλαια. Η έκθεση έχει διορθωθεί και μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα από τη συγγραφέα του βιβλίου αυτού. Μέρος των δεδομένων αποτέλεσαν τη βάση άρθρου που δημοσιεύτηκε σε επιστημονικό περιοδικό (2016).

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα επιχειρώντας να κατανοήσει τις μεταβολές αυτές. Εστιάζοντας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, το κείμενο επιχειρεί να διεισδύσει στον κόσμο των διαδικασιών και να ερμηνεύσει τι ακριβώς αλλάζει από πλευράς θεσμικών-τυπικών σχέσεων εξουσίας. Η αποκρυπτογράφηση και η ερμηνεία των αλλαγών που τέθηκαν σε εφαρμογή επέφερε συνέπειες που είναι πέρα από τις προβλέψεις και τις προθέσεις των εισηγητών τους. Και αυτό διότι όποιο «εργαλείο» χρησιμοποιείται ενέχει τη λογική του – μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κάποιον σκοπό και για κάποιον λόγο, διότι έχει φτιαχτεί για να κλειδώσει ή και να ξεκλειδώσει κάτι, το οποίο όμως, όταν πρόκειται για πράξεις των ανθρώπων, δεν προεξοφλεί το αποτέλεσμα. Μια προηγούμενη γραφή του κειμένου αυτού έχει συμπεριληφθεί σε συλλογικό τόμο (2018α).

Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τις αλλαγές που επήλθαν στην εκπαίδευση σε συνθήκες κρίσης υπό το πρίσμα της ιδιωτικοποίησης. Στη διεθνή βιβλιογραφία οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις και αλλαγές στην εκπαίδευση

ήδη από τη δεκαετία του 1990 εξετάστηκαν χρησιμοποιώντας όρους όπως «ιδιωτικοποίηση», «εμπορευματοποίηση» ή και «ακαδημαϊκό καπιταλισμό». Στο κεφάλαιο αυτό καταβάλλεται προσπάθεια να διερευνηθεί το κατά πόσο η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της δημόσιας εκπαίδευσης έχει λάβει χώρα και στην ελληνική εκπαίδευση. Είναι το πιο πρόσφατο, χρονολογικά μιλώντας, γραπτό κείμενο, το οποίο δείχνει ότι οι αλλαγές στην ελληνική εκπαίδευση συνδέονται άμεσα με διαδικασίες «διακυβέρνησης» και του «νέου δημόσιου μάνατζμεντ», οι οποίες αποτέλεσαν προτάσεις διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΟΣΑ και της Διεθνούς Τράπεζας, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 κι εφεξής. Επίσης, οι ως άνω προτάσεις των διεθνών οργανισμών αποτέλεσαν μέρος της εκπαιδευτικής πολιτικής όχι μόνο σε όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και σε άλλα κράτη ανά την υφήλιο. Δημοσιεύτηκαν δύο κείμενα που στηρίζονται στο κεφάλαιο αυτό, αλλά διαφέρουν σχετικά, το πρώτο στα Πρακτικά του 6ου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας και το δεύτερο στα Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης (2018γ, 2018δ).

Το πέμπτο κεφάλαιο εστιάζει και εξετάζει το εύρος της αλληλεγγύης που εκφράστηκε στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2011-2015. Το θέμα αυτό εξετάζεται τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί και παλαιότερα, κι εδώ έγιναν κάποιες αλλαγές ενώ προστέθηκαν και πληροφορίες σχετικές με το θέμα μας. Η ερευνητική αυτή προσπάθεια αποπειράται να χαρτογραφήσει τις διαφορετικές δομές, την πληθώρα των πρωτοβουλιών που αναπτύχθηκαν και που έλαβαν θεσμική υπόσταση, τυπική ή άτυπη. Το κεφάλαιο αυτό αποσκοπεί κυρίως στη διερεύνηση των δομών και δεσμών που συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή. Το κεί-

μενο δημοσιεύτηκε αρχικά σε Πρακτικά συνεδρίου και στη συνέχεια διορθωμένο συμπεριλήφθηκε σε συλλογικό τόμο (2014β, 2015).

Στο έκτο, και τελευταίο, κεφάλαιο εκτίθενται τα κυριότερα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης, ενώ επιχειρείται η σκιαγράφηση της σχέσης του εκπαιδευτικού θεσμού με την κοινωνία, η οποία σχέση αποτελεί, ως γνωστόν, το αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης.

Η δημοσίευση των κειμένων αυτών σε έναν τόμο είναι σημαντική αρχικά διότι καλύπτει ένα θέμα εξεταζόμενο από διαφορετικές πλευρές. Λένε ότι η κάθε έρευνα δημιουργεί και τη δική της μεθοδολογία, η οποία είναι μοναδική. Ένας δεύτερος λόγος που συμπεριλαμβάνονται τα κείμενα αυτά σε έναν τόμο είναι ότι ήρθε «το πλήρωμα του χρόνου» να συμπεριληφθούν σε έναν τόμο η θεωρία, το εμπειρικό υλικό, η προβληματική και η ανάλυση που κάναμε, ώστε αυτό «το κεφάλαιο να κλείσει», για να ανοίξει ένα επόμενο. Το ερευνητικό έργο δεν έχει τελειώσει, αλλά μια φάση του έχει ολοκληρωθεί και γι' αυτό η δημοσίευσή του κρίνεται απαραίτητη ώστε να συμβάλει έστω και ελάχιστα στη συζήτηση και την προβληματική που αναπτύχθηκε, όπως και στη μελέτη του φαινομένου της χρηματοπιστωτικής «κρίσης» στην Ελλάδα. Επίσης, ευχόμαστε η παρούσα εργασία να συμβάλει στη συνεχιζόμενη συζήτηση σχετικά με τον ρόλο των κοινωνικών θεσμών, και ιδιαιτέρως της εκπαίδευσης σε συνθήκες κρίσης, και επομένως και με τη συζήτηση σχετικά με τον δημόσιο ρόλο των κοινωνικών επιστημών.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε πολλούς ανθρώπους από τον χώρο της εργασίας μου, τον κύκλο γνωριμιών, τα επιστημονικά συνέδρια στα οποία παρουσίασα μέρος της δουλειάς που κατατίθεται εδώ, αλλά και τους φοιτητές με τους οποίους είμαι σε διαρκή

διάλογο. Πιστεύω ότι η συνδρομή των συνανθρώπων μας σε κάθε εργασία είναι σημαντική, η ευθύνη για το αποτέλεσμα όμως βαρύνει τους δικούς μου ώμους.

Η παρούσα εργασία απευθύνεται σε ερευνητές, φοιτητές, επιστήμονες και σε κάθε σκεπτόμενο πολίτη που ενδιαφέρεται και μελετά θέματα τα οποία άπτονται της εκπαίδευσης και της σχέσης της με την κοινωνία.